

DEDE GORGUD KİTABI'NIN DİLİNDE TEŞBEHLER

Tofiq HACIYEV

Dünya dastanşünaslığında tarihçilerin de goşuldugları bele bir fikir var ki, gedim gehremanlık dastanları salname kimi -tarihi informasiya toplusu kimi yaranıb. Eski salnamelerde bele bir üslub hakim olub ki, hadiseler bir geder şişirdilmiş, mübaliğeli verilir, dil tenteneli, duygulu, obrazlı gurulurdu. Bu da bediilik elametlerindendir. Belelikle, tarihilikle bediilik tehminen ellinin elliyeye nisbetinde olurdu. Bu obrazlılık, bediilik salnamelerin yayılmasına, dinlenmesine imkan verirmiş. Zamanında şifahi şekilde yaradılan ve söylene-söylene yaşayan hemin salname-dastanlar mehz ifade tarzindeki bediiliyin sayesinde halg içinde kütleleşirdi. Bu dastan-salnamelerin şe'rlere yaradılması da, bizce, mehz asan yadda sahlama ve yayılma-dinlenme telebi ile şertlenirmiş. Halg yaratıcılığında şe'rlere te'lim en'enesi çoh gedimdir ve bu gün de onun örneklerine rast gelirik. Meselen, balacalara ona geder sayı öyretmek için bele bir şe'r parçası indi de el içinde söylenir:

*Bir, iki-
Bildirki.
Üç, dört-
Gapını ört.
Beş, altı-
Daşaltı.
Yeddi, sekkiz-
Firengiz.
Dogguz, on-
Gırmızı don.*

Sonralar bu en'ene yazılı dilimizde devam etmişdir: XIX esrin sonlarına geder menzum lüğetler yazılmış, tibbe, riyaziyyata aid şe'rlere eserler yaradılmışdır.

Doğrudan da, gehremanlık dastanlarının bele elmi-tarihi menşeyi varsa ve bu gün elmde bu tarihi te'yinat gebul olunursa, elimizde olan eski gehremanlık dastanlarının hamısından çoh mehz *Dede Gorgud Kitabı* hemin telepleri ödeyir. Tesadüfi deyil ki, Oğuz tarihini geleme alan orta esr tarihçileri (Reşideddin, Ed-Devadari ve b.) *Dede Gorgud Kitabı*'na menbe kimi istinad etmişler.

Dede Gorgud kitabı'nda gedim oğuz-türk dövlətinin guruluşu, divanı ve onun terkibi, merasim ayinleri tarihi dürüstlikle, gedim türk tarihi ile bağılı me'lumatlardakına uyğun şekilde eks olunur. Tebii ki, bütün gehremanlık dastanları kimi *Dede*

Gorgud adlı oğuzname de dövründen uzaglaşdıqca, tarihin sırf tarih eserlerinde eks olunması ile bağlı elmi diggetin bu abidelere yönelmesi seyredikce bediilik faktı hegemonlaşmış, salname-dastan dastanlığa doğru inkişaf etmişdir. Maraglıdır ki, analitik tefekkürle yanaşanda elimizdeki dastanın en bedii görünen megamlarında da tarihilik möhürü ohunur. Meselen, bediilik bahımından en kamil olan Bamsı Beyrek boyunda gedim oğuzun toy ve yas merasimleri, gehremanların kütle garşısında yarış eylenceleri oğuzun yaşanmış tarihinin canlı ifadesidir; yahud Beyreyin esirliyi, gurtarması, döyüş sehneleri tarihiliye, tarihi coğrafiye teleblerine tam uygundur. Ganturalının gedim sınağ ölçüleri ile güçlü heyvanlara galib gelmesi, gaynatasının adamları ile döyüş sehneleri dastana oğuz-türk etnik tarihinden gelen ve eyni zamanda bediilik teessüratını güclendiren megamlardandır. Dastan elmilik teessüratları ile zengindir. Hetta salname ölçüsünden kenar bilikler de verir. Teferrüata varmadan bir nümune: dastanda “üç otuz on yaşasın” algışı var. Bu, aşkarca me'lumat verir ki, gedim türkde otuzlug say sistemi olub. Bediilik faktı kimi hemin sayın mübaliğe variantı da var: “on otuz on yaşa!”

Bütün bunlarla yanaşı, elimizde olan *Dede Gorgud* oğuznamesi senet abidesidir; obrazlar sistemi ile, süjetin ardıcılığı, hadiselerin inkişafı, bir-birine keçidi, insanların münasibetindeki derin psiholojilik, canlı meişet tezahürleri, boyların her birindeki dramatism, bu dramatismın dastan üzre bütövlüyü ve s. dastan -“Kitab”ımızın kamil bedii eser olduğunu tesdigleyir. Burada boylar arasındaki elageler bir tarih eserindeki fesillerin bir-birine keçmesi deyil, bedii süjetin birbirinden töreyen hadiseler üzre inkişafıdır. Kompozisiyasına, fabulasına, süjet inkişafına, dil tezahürüne göre menzum tarihi roman tipi saymag olar. *Dede Gorgud Kitabı*'nın dili, elbette, bedii dildir.

Bediiliyin çoh tipik şekilde tezahür etdiyi dil figurlarından biri dastanın teşbehleridir. Dastanın dilinde teşbehler elmi eserlerdeki kimi epizodik deyil, sistem teşkil edir, işlenmesinde fasilesizlik, müntezemlik var.

Teşbeh yaradıcılığı, teşbehlendirme işi dünyagörüşü ile bağlıdır. Tebietin ve cemiyetin gavranması ile, dövrün ümumi medeni seviyyesi ile sıh elagededir. Milli etnik tefekkürle, etnosun heyat terzi ile şertlenir. “İgor polku heggında dastan” eserinin türk halklarının yaradıcılığ mehsulu olmasına işare olarak N. A. Baskakov gösterir ki, gehremanları seciyyelendirmek üçün vehşi heyvan ve guş adlarından burada teşbeh kimi tez-tez istifade olunur. Onun fikrinde, “İgor polkunda” mükayise üçün işledilen *sokol* (laçın, çonkar ~ şonkar), *volk* (kurt, börü), *bık* (öküz, buğa) ve s. slavyanların mifologiyasında ve eposlarında obraz kimi yohdur. Halbuki bu obrazlar türkün mifologiyası üçün de seciyyevidir, dastanlarında da geniş yer tutur.¹

Teşbeh kollektivin zövg derecesini gösterir. Daha konkret şekilde mövzu ile, yaradıcılığın janrı ile bağlıdır. Füzuli *Leyli kimi lefzimi dilefruz eyle / Mecnun kimi*

¹ N. A. Baskakov: *Tyurkskaya leksika v “Slove o polku Igoreve”*, Moskva, 1985, s. 100-101.

nezmimi cigersuz eyle deyirse, bu, mehz Leyli-Mecnun motivi, bilavasite *Leyli-Mecnun* poemasının mezmununu nezerde tutur.

Teşbeh tarihi seciyye daşıyır. Bir dövr üçün deb olan, insanların zövgünü ohşayan teşbeh başqa dövrde kinaye predmeti ola biler. Füzulinin dilinde ve zemanesinde bu teşbehler tebiî görünürdü, ürek açırdı, zövg ohşayırdı - meselen, Mecnunun zahiri portreti bele tegdim olunur:

Şehla gözü - nergisi - pürefsun / Ziba gaşı - nergis üzreki nun.

Hüsnü gülü (yanağı) - laleyi- şefegfam / Zülfi hemi - lale üzreki lam...

XX yüzinin evvelinde M. E. Sabir bu teşbehlere gülür:

Ey alnın ay, üzün güneş, ey gaşların kaman!

Ceyran gözün, garişga hetin, kâkilin ilan!...

Halın üzünde buğda, başında saçın gurab, Gah, gah!..

Geribe gülmelisen, haniman herab!..

Artık Sabir bele teşbehler işledir: Çalhalandığca, bulandığca zaman nehre kimi, Yağı yağ üste çıhır, ayranı ayranlıg olur.

Dastanın dilinde teşbeh yaratma tipleri müasir poetika kitablarında gösterilen teşbeh geliblerinden, benzetme modellerinden daha zengindir. Bu zenginlikde hem benzetme mehanizmini işleden kömekçi vasitelerin rengarengliyi, hem de funksional-üslubi ve tarihi-etnik semantika nezerde tutulur.

Teşbehlerde diggeti ilk ezel o çekir ki, benzeyenle benzedilen arasında tabii uyğunlug, tebiî benzerlik olur. Bele: *araba-beşik* - Gazan aydır: *Mere kafirler, bu arabayı beşigim sandım...* Ancag ardınca gözlenmeyen teşbeh gelir - düşmen dayeye ohşadılır, bu, beşik anlayışı ile yada getirilir: ... *Sizi yamrı-yumrı dadım dayem sandım; gaftan-kefen, bargah-otag -zindan: Gazanın... Yahşi gaftanların çoh geymişem, Bilmezsem, kefenim olsun. Ala bargah - otagına çoh girmişem, Bilmezsem, mana zindan olsun; çatma gaş - gurulu yay, al yanag - güz alması: Gurulu yaya benzer çatma gaşlum, Güz almasına benzer al yanagım -bu, tesvir deyil, kamil bir ressam işidir. Burada müellif ne ozandır, ne de hansısa bir ustad şair, bu tablonun müellifi türk dilidir. Min il evvel bu senetkarlıgla çekilmiş portret mükemmel dilden, yetkin grammatik guruluşdan heber verir. Bu al yanag gar ağılığı fonunda daha güzel görünür: *Gar üzerine gan tammış gibi gızıl yanaklum*. Dille bele ressam işi görmek, elbette, dilin güdretidir. Bu sözler dilde var. Ancag tebietde dolu olan daşdan, mermerden, granitden senet abidesi yaratmag üçün me'mar, heykelteraş tefekkürü olmalıdır. Türkün o tefekkürü yetişib ki, çatma gaş modeli üzre gurulu yay tablosunu çekir, güz almasının ülgüsü esasında al yanag menzeresini - lövhesini yaradır. Türk tebietde mövcud olanları bu dilin sayesinde tehliil edib gavrayır ve gavrayarag, derg edereg gazandıglarını dil cildinde translyasiya edir, cemiyyete çatdırır, cemiyyetin malına çevirir. Bu sade, adi teşbehlerin mezmunundaki geyri - adi te'sir, e'cazkar şeffaflıg, bedii elealma gücü dille tefekkürün vehdetidir. Elbette, getdikce silkelenen arabanın yırğalanmagla uşağa rahatlıg veren beşikle uyğunluğu*

adidir. Ancag bu adinin tapılması yaradıcılığ işidir. Mühtelif vezifeli bu iki eşyanın aynı te'yinatla bir müsteviye getirilmesi dilin ve şüurun tizfehmlik, hazırcavablıg guruculuğudur. Bu yaradıcılığ örnekleri dilin büyük gurucu fealiyyetinde küçük-küçük gelpeler, zerrelerdir. Hemin zerrelere neheng varlığın, azman mövcudiyetin keyfiyyetinden me'lumat verir. dil fealiyyetinde teşbeh deryada damcı menzilesindedir. Ancag bir damcı ile deryanın dadı - duzu hakkında bilik ahırğ.

Anam kişi, gızım kişi teşbehinde ihtiyari adamı anasına, gızına benzetmeler insan munisliyi maksimum derecesinde çatdırılır: *Anam kişi, gızım kişi, ala tanla yeründen turı geldün...*;

garavaş-gadın garşılaşdırmasında sinfi tebegeleşme, sosial mertebeler, cemiyetin bütövlüyünde eksliklerin birliyi aşkar edilir: *Garavaşa ton geyürsen, kadın olmaz.* -Mügayisenin mezmunu başga megamda açılır:

Gadın ve bey cözleri te'yin mövgeyinde çihış ederken bu gün üçün arhaikleşmiş kadın titulumun cemiyetde kişilere aid olan bey rütbesi seviyyesinde olması müeyyenleşir: "*Gadın ana, beg baba*" deyü bozlatdınmı?

Heç bir karşılaşdırma olmadan *selvi boylum* deyende tefekkür özü öz - özüne selvinin garşısına ucaboyle hanımı getirir: *Evden çihub yürüyende selvi boylum!*; *evimin gebzesi oğul, gızımın gelinimün çiçeği oğul,*

Atanın iki gözünün biri benzetmelerinde oğul övladının aile ve cemiyet üçün yeri, deyeri anlaşılır: *Dünligi altun ban evimün gebzesi oğul! Gaza benzer gızımın-gelinimün çiçeği oğul!*; *Oğul atanın yetiridür, iki gözünün biridür;*

Buğa ile döyüş vahimesi garşısında durarken onun böyümüş buzov olması teşbihi ile yaradılan arhayınlığı, kızışdırılan cesareti heç ne ile evez etmek olmaz: bu halda mügayise yürüşe geden esgerde marş - musiginin oyatdığı ovgatı hasil edir: Buğa, buğa dedikleri gara inek buzağısu degilmidür?;

Şahini garşısına çiharanda, bu halda şahin oğuz igidinin obrazıdır, gazın acizliyini gösterdiyi halda, gızı-gelini gaza benzedende gözellik tablosu hazırlayır: *Sanasan ki, gara gazun içüne şahin girdi; Gaza benzer gızı - gelini Gazana garşu gelüb elün öpdiler.*

Nifretini bildirende düşmeni ite, köpeye, ayıya tay tutulur: *İt kibi gu-gu eden çerkez hırslı... Köpeğim kafir!* Nifretinin gezeb derecesini bildirmek üçün kafirin satirik te'yinleri daha da artırılır: *Küçicik tonuz şülenli, Bir torba saman döşekli, Yarım kerpic yasdıglu, Yonma ağac tanrılı.*

Teşbehlerde tarihilik deyende her defe nese geyri - adi bir hüsusiyet nezerde tutulmur. Tarihen lirik megamda işlenen ifadenin bu gün neytrallaşması ve ya kobudlaşması da tarihiliktir. Meselen, bu gün bir şeye meylin olması üçün "ağzının suyu ahmag" frazeologiyası işlenir. Bu, seçme ifade deyil, yüksek medeni seviyye kontekstine yaramır. Ancag "dabag dana kimi ağzının suyu ahmag" çoh kobuddur ve hetta tehgir megamında deyiler. Dastanımızın gız gehramanlarından birinin er gehramanlarından birinin gözelliyine vurgunluğu bele tegdim olunur: *Ganturalı nigabın*

serpdi. Gız köşkden bağırdı... Övsel olmuş tana kibi ağzının suyu agdı - “hoşuna geldi, beyendi” demektir. Buradaki tarihiliyi bir bele anlamag gerekdir ki, ifade gedim türkün mala, heyvana dövlet kimi sevgisi, hörmeti ve gayğısı ile bağılıdır. Ye’ni gedim türk onu gidalandıran, doyuran, teserrüfatını mümkün eden dördayaglılara da marala ceyrana yanaşdığı estetik ölçü ile bahmışdır. Türkün düşüncesinde bele mügayise hemişe özünü gösterir. Meselen, Orhun kitabelerinden “Tonyukuk” dastanında bunun tipik bir nümunesini görürük. Bele bir hadise verilir ki, Göy Türk Dövletinin yaranması zamanı yeddi yüz nefer türk yığılıb Tabğaçın (Çinin) köleliyiine garşı giyama kalhır. Bunların içinden bir serkerde te’yin olunmalıdır ki, gelecekte hagan ola bilsin, bu desteni idare edib artırsın ve müstegil dövlet yaratsın. Bu mekamda müdrük Tonyukuk bele bir tesvir işledir: *Turuk bukalı, semiz bukalı arkada bilser / semiz buka, turuk buka teyin bilmez ermiş* (Arıg buğa ile kök buğanı uzagdan bilmek istesen, kök buğa, arıg buğa deye bilinmezmiş). Burada kök buğa-arıg buğa karşılaştırmasında hansı döyüşçünün serkerdeliye yaraması (semiz buğa) ve hansının yaramaması (arıg buğa) nezerde tutulur. Geleceyin haganı buğa (öküz) ile mügayise olunur. Demeli, türkün düşüncesinde insan sifetlerinin tebietin canlı varlıklarına teşbeh olunması kimi psikoloji verdiş olub. Buna göre de dastanın gadın gehramanlarından sarı donlu Selcan hatun haggında “Övsel olmuş dana kimi ağzının suyu ahmag” teşbehinde heç bir kobudlug ohumag olmaz. Bu, tarihen müsbet mezmunda gebul olunmuş tesvir-tablodur. Dastanı düzen-goşan ustad Oğuz igidinin gelecek gadınıni menfi, kobud sayılan tesvirle suretlendire bilmezdi. Bu hemin Selcan hatundur ki, düşmen üzerine bir terefdin bedeninin ezelesini, sifetinin güzelliğini görende “övsel tutmuş dana kimi ağzının suyunu ahıtdığı” Ganturalı cumanda, o biri terefdin ohu-yayı, gılincı elinde özü meydana girir. Bu cehtden onu Oğuz gadını Burla hatunla mügayise etmek olar: Gazan han esir alınarken Burla hatun Oğuz ordusuna serkerdelik edir, erini hilas etmeye gedir. Sevgilisi Bamsı Beyrekle oh atmag, at minmek, güleşmek yarışına giren Banu Çiçek on altı il evde oturub esir alınmış erini gözleyir. Ancag Ganturalı mehiz geyri-oğuz gızı Selcan hatunun yardımı ile düşmene galib gelir. Hemin megamda heyvan adı ile bağılı başga bir tesvir de var: *kedisi mavıldı* (pişiyi mavıladı). İstediyi, yemek istediği bir şeye ağzı çatmayan pişik mavıldaya-mavıldaya dilini çıharıb ağzını yalaya-yalaya galar. Ye’ni ağzının suyu ahmag da, kedisi mavıldamak da öz istediğine çatma arzusunun mübaliğe derecede göstericisidir. Tekrar edirem ki, bu teşbeh Selcan hatun için zamanında müsbet tesvir olmuşdu.

Dastanın özünde buna yene tesdigleyici faktlar var. bele fikir söyleyenler var ki, guya Selcan hatun oğuz gızı olmadığı için ona bele teşbeh işledilir. Bele çıhır ki, onda Selcan hatuna karikatur münasibeti var ve bele çıhır ki, dastanın sevimli gadın suretlerinden birine menfi, hetta satirik mövgeden yanaşırlar. O halda Selcan hatunu dastanın başga sevimli gadın tipi ile mügayise edek. Bamsı Beyreyin Banu çiçekle karşılaşması sehnesi bele tesvir olunur: *Gızın bağdamasın aldı. Emcegünden tutdı.*

Gız gucandı. Bir gez Beyrek gızın ince beline girdi, bağdadı, arhası üzerine yere urdı.

Yohsa burada da Banuçiçeye parnografik münasibet var? Esla. Ve eger Bamsı Beyrek de Ganturalı kimi anadangelme (lüt) dayansaydı, Banuçiçeyin de “övsel olmuş dana kimi ağzının suyu” ahacagdı. Yahud başga mesel: Eger Selcan hatun kafir gızı olduğu için ona menfi münasibet beslenirse, bes niye Bamsı Beyrek başga bir kafir gızı ile - Bayburd hasarı beyinin gızı ile nezaketle danışır, onu yüksek insan şehsiyyeti bilib mügeddes Oğuz andı içir: *Gılincıma toğranayın! Ohıma sancılayın! Yer kibi kertileyin, toprag kibi savrılayın! Sağlıgla varacag olursam Oğuz, gelüb seni halallığa almaz isem!*

Ümumiyyetle, Selcan hatuna ögey münasibet olsaydı, o, hemin me'lum igidlikde tesvir olunmazdı. Bu da marağlıdır ki, Ganturalı da, Bamsı Beyrek de öz atalarından aynı elamette gelin teleb edirler: *Baba, mana bir gız alı ver kim, men yerimden turmadan ol turğac gerek! Men garagoç atıma binmeden ol binmek gerek! Men gırıma varmadan ol mana baş getürmek gerek! Bunun kibi gız alı ver, baba, mana!* Bu gelinlerden biri Oğuz gızı Banuçiçek, o birisi kafir gızı Selcan hatundur. Demeli, her iki gelin dastanı düzüb - goşan ozan için aynı derecede isteklidir.

“Kitab”daki tesvirler, teşbehler öz tarihi kontekstinde deyerlendirilmelidir. Uruz atası Gazan hana bele müraciet edir: *A beg baba! Devece böyümüşsen, köşekce ağlun yog! Depece böyümüşsen, tarıca beynin yog!...* Müasir bahımdan terbiyeli övrad on altı yaşında öz atasına bele sözler demez. Hele üstelik: bu, adı ata-valideyn deyil, Oğuz elilin serkerdesidir, bu söz ona divanda, beyler garşısında deyilir. Demeli, bu sözler, bu *deve-köşek, depe-darı* teşbehleri tarihen kobud tesvirler olmamışdır. Selcan hatun tesvirine-teşbehine de bele bahmag, tarihi menasında gebul etmek gerekdir.

Gedim-ilkin estetik me'yar dostlug, işine yaramag üstünde gurulmuşdur (gızıl, gümüş ve s. metalların bezek-yaraşig eşyaları kimi işledilmesi de onların organizme tibbi-fiziki müsbet te'sirinin keşf olunması ile başlanmışdır. Ve maral-ceyran da vahtile türkün gidalanma vasitesi ve teserrüfat yardımçuları olub - indiki Sibir - Altay türklerinin meişetini yadınıza salın). Tarihilik bir de ondadır ki, ifadenin mezmunu deyişib, köhnelib, arhaikleşib. Dastanın XV-XVI esrlerde yaranmasını idia edenlere bu ifade de öz çekisinde e'tiraz edir. Bu frazeoloji vahid hoşag gelmekliyin maksimum ifadeçisidir ki, Selcan hatunun Ganturalıya aludeçiliyi onunla bildirilir - en dramatik ve en lirik megamda işlenir. Arhaikleşmese, Füzuli de Leylinin Mecnundan ve ya Mecnunun Leyliden hoşlandığı megamlarda “övsel dana kimi ağzının suyu ahdı” deyerdi. Füzulinin Leyli baresinde bu sözleri mehaz dastandaki hemin teşbehin garşılığdır:

*Bir türfe senem ki, egli-kamil. Gördükde onu olurdu zail
... Geys onu görüb helak oldu, Min şövgle derdnak oldu.*

Yonma ağac tanrılı! deyende bütperestlik nezerde tutulur. Halbuki Gazan hristianların elinde esirdir. Demeli, bu dastanın daha gedim variantından gelen ifade olmalıdır, ya da islama göre müşrik, bütperest daha imansız kafir sayıldığından sonra bele teshih aparılıb. Tabu fendi ile bir teşbehlendirme diggeti hüsusi çekir:

Gaytabanda mayasını yüklü godım
Nermidir, mayamıdır, anı bilsem.
Gara ayulum goyununu yüklü godım
Goçmıdır, goyunmıdır, anı bilsem.
Ala gözli görkli halalım yüklü godım
Erkekmdir, gızımıdır anı bilsem.

Bu halis tabu - evfemizm figurudur, insanın en gedim bedii düşüncesinin dil obrazı tiplerinden biridir. Suallar tabu üstünde gurulursa, tebi ki, onun bedii semantik kökünde mifoloji mezmun dayanır. Sonrakı merhelelerde bu poetik metn başka elametlerle zenlginleşib. Bu poesintaktik gelib hansı hüsusiyyetlerle elametlenir: etika ile - edeble, bedii tefekkür parçası olmagla - sintaktik paralelizmle, silkeleyici intonasiya - sual - cavabla, dramatik dialogla, sürekli emosionallıg - psiholoji gerginlikle, lövhe - menzere eyaniliyi ile, bir terefden, kodabstraksiya informativliyi ile, diger terefden. Ve bu teşbehlerin içinde tarihi - etnik damğalar var: Kadın deve ile, goyunla mügayise olunur. Burada teccüblü odur ki, dövletle (deve, goyun) insan (kadın) garşılaşdırılmasında at obrazı iştirak etmir. At türkün heyatında öz cürlerinin hamısından yüksekdir. Dastanda bu fakt kelamlarla doğruduldu: *At işler, er ögünür* - demeli, eslinde er (türk) bütün gazandıglarına atın sayesinde nail olur. Hetta döyüşdeki uğurların da te'minatçısı atdır. Uruzun atını kaferler ohlayıb onu tuturlar, onu hilas için gırg igidi atdan enib vuruşanda igidlik göstere bilmirler ve dastanda bu mezmun bele ümumileşdirilir - kelamlaşdırılır: *Yayan* (piyade - T. H.) *eriün umırı olmaz* (başga yerde: *Yayanın umudı olmaz*). Altaydan Dunaya ve başka istigametlere dünyanın beşde birinde meskunlaşan türk niye bu metnde at teşbehinden istifade etmir? Sualın cavabı metndeki sualların cavabında açılır Atanın suallarını oğul bele cavablandırır:

Gaytabanın mayasını yüklü godın - Ner oldu.
Gara ayulun goyununu yüklü godın -Goç oldu.
Ala gözli görkli halalun yüklü godın - Aslan oldu.

Eger at teşbehi olsa, bele cavab alınmalıydı: *Aygır oldu*. Beledde "atmı-aygırımı" sualının cavabı geyri-poetik görünerdi. Diggeti çekendir ki, başga megamda (X boy) hemin poesintaktik gelib tekrar olunarken, at teşbehinden istifade olunur - bu defe teşbehler gadının dilinden söylenir ve obraz - teşbehin cinsi me'lumdur:

Gaytabanun buğrası geder, sarvanlar döndermez;
Garagoç ayğırın geder, ilgıcılar döndermez;

Ağayılın goçu geder, çoban döndermez.

Bu halda teşbehi müsbet mezmuna meğbul bilen *garagoç* te'yinidir. Hemin te'yin birinci metne gire bilmediyi üçün bütövlükde sıra poetik tikintiden çıkarılmışdır. Buna benzer obrazı "goçlu-goyunlu" garşılaşdırmasında görürük. Heç yerde görünmeyib ki, müsbet planda insanı goyunla mükayise edesen - goyun en müti, en düşüncesiz, etrafa en lageyd bir hislet sahibidir. Ancag onun mügabilindeki goç söz - obrazının poetik me'nası goyunun metne vizeçisi olur. Bir megam: "goçmu-goyunmu" modelinde goyun-gız menfilik göstericisi deyil, ye'ni oğulmu-gızımı paralelinde gıza menfi münasibet yohdur. Birinci cütle mügayise bunu tesdikleyir: "nermidir - mayamıdır". Maya ta gedimden gadına teşbehin en poetik örneklerindedir. Halg bu münasibetle bir kelam da yaradıb: *Maya budlu ana gerek ki, ner budlu oğul doğsun*. Ümumilikde ner kimi, goç kimi aygır te'yini ile de güc anlayışı gavranır ve bu gün de kobud, ölçüsüz adam üçün söylenir. Görünür eskiden hemin obrazın kobud me'nası olub, ancag hoş bir te'yinle onu poetikleşdiribler (goyun goçun kölgesine sığındığı kimi) Demeli, "atmı-aygırımı" paralelinden serf nezer ederken türk metnin bedii deyerini etnik kultun orbitinden çıharıb bediilik adlı müstegillik yaradıb. Demeli, bu sistem çoh gedimdir.

Dastanın dilinde ele teşbeh var ki, özü öz yaşını deyir. Deyilir: *ağız açıb öger olsam, üstimizde Tanrı görkli*. Görk sözü "gözellik, görünüş, görkem, sifet, mübareklik, örnek" me'nalarındadır. Metndeki şekilçi ile söz "gözel, görünüşlü, görkemli (görkemde), sifetli, mübarek, örnekte" ve "kimi, benzer-benzerli-benzerde" me'nalarına gelir. Bedii parçadan görünür ki, ilkin metnin (invariant) semi-guruluşu sahlanmış, lüğeti heyli yenileşdirilmişdir. Deyişiklik o dereceye çatmış ki, hetta orta esrlerdeki, dastanın elimizde olan son yazıya alınma dövründeki mesnevi-poema janrının guruluşuna uyğunlaşdırılmışdır: bele ki, evvel Tanrının - Allahın adı çekilir (poemaların Tohid behsindeki kimi), sonra Peygamber hatırlanır (poemalarda Enbiyalar behsine uyğun), daha sonra büyükler öz mertebelerine göre sıralanırlar. Belelikle, buradaki *Tanrı görkli* ifadesi 3Tanrı gözellikde, Tanrıya benzer, Tanrı kimi ..." gavranmalıdır. Tanrı neye, kime benzedilir, neye, kime teşbeh olunur? Ifadeni bir de hatırlayag: ... *üstimizde Tanrı görkli*, "Üstümüzde, yuharıda, Göyde" sözleri ile Allah nezerde tutulur, ye'ni Tanrı Allaha benzedilir, Tanrı- Allah müvaziliyi tegdim olunur. Menim fikrimce, ilkin metne bu müdahile dastan XI esrde yazıya alınarken edilmişdir. Tanrıçılık inancı ile yaradılmış dastan bu zaman islam mühitine dahil olurmuş. Ve bu dahilolma prosesinde de dastana islamçılığ dünya görüşü yeridilirmiş, dastanda islamlaşma işi başlanırmış. Dastanı yaratmış tanrıçı türke telgin olunmuş ki, "Üstümüzdeki O" tanıdığımız Tanrı görklüdür, yeni dinimiz islamdaki Allah bizim Tanrıya benzeyir. Hemin metn parçasının yekununda bu mezmun getileşdirilir: *Gamusına benzemedi cümle alemi yaradan Allah - Tanrı görkli*. Artıg bu megamda Tanrı islama tegdim olunur; ihlas suresinden gelen Allahın heç kese, heç neye benzememesi motivi zemininde söylenir ki, Allah Tanrıya benzeyir. Şübhesiz, bu redakteni mehaz türk - islamçı türk aparıb. Bu redaktor bütün

gani ile türkdür ve iliyinecen islamçıdır. Dastanı itirmemek için hemin Tanrıçı çok zerif şekilde ona islam mühitinde yaşama şansı yaradır. Bu işi icra eden türk büyük insaf sahibi olup yenini artırırken eslini tehrif etmemeye çalışıb ve nail olub. Bu şehs dastanı bütün incelikleri ile bilib, hele bilik azdır, onu duyub, onun hissleri, anlayışları ile yaşayıb, onu yaradan tarihi gözünün ikisi kimi, ye'ni övleadından da artık sevib - Dede Gorgud demişdi ki: *Ogul atanın yetiridir, iki gözünün biridir.* Islamlaşma aparın türk bu dastanı öz ecdadı türkün nadir yetiri bilib, onu iki gözü kimi goruyub - sahlayıb, yeni İslam - Türk dünyasında ona ebedi yaşamag hükuku verib.

Teşbehte mifoloji bahış sahlanıb. *Başım bahtı, evim tahtı* ifadesi dastanda tekrar olunur: erin gadına gadının ere hitabı şeklinde işlenir. Dirse han gadına, gadını da Dirse hana deyir: *berü gelgil, başum bahtı, evüm tahtı!* Burla hatun da eri Gazana ele müraciet edir. Er gadını *başının bahtı*, ye'ni alın yazısı, taleyi, *evinin tahtı*, yeni ailesinin dayağı, seldeneti bilir, gadın da erini. Bu teşbehte türk ailesinin varlığında er ve gadın beraberliyi tesdiglenir. Ezelinden türk bele gebul edib, bele gavrayıb, ailenin terkibi mügeddes hisselerin birliyidir. Bu ilkin inam insanın ve tebietin birliyiine geder genişlenir. Gız gardaşını gara dağa, kölgeli ağaca benzedir, gardaşının yohluğu barede deyir: *Garşu yatan gara tağum yığılubdur, Kölgelice gaba ağacım kesilübdür - ozan, senün heberün yog!* Burla hatun oğlu için *Gara tağum yüksegi oğul* deyir. Gorgud Ata beyleri bele algışlayır, bele heyir - dua verir: *Yerlü gara tağun yıkılmasun, Kölgelice gaba ağacın kesilmesün.* Buradaki dağ hemin mügedes anlayışdır ki, o mifoloji düşünce ile gedim türk en uca - gara dağı Tanrı dağı adlandırıb. Bu hemin Kölgelice Gaba Ağacdır ki, gedim türk onu Heyat ağacı sanıb. Tebii ki, türkün bu benzetmelerinde bediilik signalı kimi sadece bir mübaliğe işletmek, yalnız bedii-estetik hiss yaratmag megsedi izlenmir. Türk tapındığı, mügeddesliyiine inandığı varlıklarla, remzlerle mügayise aparıb, öz predmeti olan benzedilene nezere hüsusi çatdırmag isteyib. Elbette, Türk için ancag Tanrı, ancag fövgelade güvveler yoh, hem de onu gündelik yaşayışla te'min eden behreli - verimli torpag da, bu torpağı ehate edib onu veten kimi tanıdan serhedler de, bu serhedleri düşmenden gorumag için işletdiyi silah da mügeddes olub. İnsan mehiz mügeddes bildiyi güvveye, özü için eziz saydığı kimseye ve ya nesneye and içir. Dastanımızın gehramanı bele and içir: *Gilincima toğranayun, ohıma sancılayun, yer kibi kertileyün, toprag kibi savrulayun, sağlıgla varacag olursam Oğuz, gelüb seni halallığa almaz isem!* Oğuzun er iyidi özünü yere benzedir "yer kimi parçalanım" deyir (torpag kimi sovrulmag yerin parçalanmasının neticesidir ve marağlıdır ki, toz kimi yoh, torpag kimi sovrulmag deyilir) Oğuz torpağın yerin deyerini bilir, onun susuzlugdan cadar-cadar parçalandığını - kertildiğini görüb, çaresini gılıb. Bu, oğuzun hayat terzi ile, torpağdan istifadesi ve torpağa münasibeti ile bağılıdır. Torpağı ekib-biçmeyen, üstünde oturub-yaşamayan onun gedrini bile bilmez - teşbeh türkün oturag heyatından heber verir.

Teşbeh bolluğu, obraz tezliyi türkçenin güzelliğini, canlılığını gösteren keyfiyetlerdendir. Teşbeh be'zen üzde olur, bütün hecmi ile görünür, sözlerden portret, menzere görüne-görüne lövhelenir. Be'zen de menzere gabarmır, sözün me'na munisliyi daha çoh celb edir, obraz me'nanın arhasında dayanır, me'na bütünlükle gavranandan sonra portret-obraz fotografiya lentinden aşkar olan şekil kimi üze çıhır. Oğuz bele de danışır: *Kün tuğ bolgıl, kök kurıgan* "Güneşi bayrag ele, göyü semanı evinin damı -kümbezi" ("Oğuzname"den). Güneşi bayrag bilmek, üfüğden-üfüge bütün semanın altını türkün evi, yaşayış yeri, ye'ni veteni sanmag sadece dilin parlağlığı deyil, hem de türkün dünya görüşü, heyat eşgi, yaşamag amalıdır, dövletçilik prinsipi, sonralar peyğemberimizin deyeceyi "Biz Ademin övlemlerini" genaeti ile insanlara doğmalığ telkin eden sosyal guruculuğ çağırışdır. Oğuz öz sözünü bele deyir: *Ağzın için öleyim, oğul (kardaş), Dilin için öleyim, oğul (gardaş)* X boy. Türk sözünün bedii me'nası gat - gat çözüdür, bu munis, semimi sözlerin teşbeh guruculuğu aşkarlaşır. Burada ağız ve dil sinonim megamındadır ve her ikisi "söz"ün remzidir ye'ni "dediyin söze gurban olum" demektir. Eyni zamanda Söz şehslendirilir, canlandırılır, bu "Söz"ü deyen şehsin özüne beraber tutulur. Bu da teşbehlendirme yoludur, bu, sözün bediileşmesi demektir. Bediileşme müteherlikliyi dilin mükemmellik göstericilerindendir. Eski türkçenin bu mükemmelliği bütün gücü ile *Dede Gorgud Kitabı*'nda görünür.